

KREŠIMIR ŠIMIĆ

**KNJIŽEVNOST,
I NEŠTO VIŠE**

BIBLIJA-KNJIŽEVNOST

Zagreb, 2024.

disput

SADRŽAJ

Uzmi, čitaj!	9
Uvod	13
I. O IMENIMA	
Ime Knjige	21
Bez imena	39
II. BIBLIJA KAO KNJIŽEVNOST	
<i>Christianus es, non ciceronianus</i>	57
Knjiga kao i svaka druga	73
Književnokritički pristup Bibliji (1)	87
Književnokritički pristup Bibliji (2)	115
III. KNJIŽEVNOST KAO BIBLIJA	
O kanonu, biblijskom i književnom	129
Kanon Harolda Blooma	147
Pragmatički kanon Richarda Rortyja	169
IV. BIBLIJA I KNJIŽEVNOST	
Northrop Frye: anagogija i kerigma	191
Skandalozna teorija Renéa Girarda	215

Paul Ricœur: svijet (biblijskog) teksta	237
Književnost, i nešto više	261
Literatura	303
Kazalo biblijskih mjesta	325
Kazalo biblijskih imena	329
Kazalo imena	333
O autoru	343

Gospode, kakva je to knjiga i kakve su to pouke.

F. M. Dostojevski, *Braća Karamazovi*

UZMI, ČITAJ!

Augustin je 386. godine napustio manihejstvo i počeo se približavati Crkvi. Pritom je zapao u agoniju. Jednom je izišao iz kuće u vrt. Sjeo je na travu ispod drveta. Dok je sjedio, postao je jako uznemiren. Počeo je čupati kosu i mahati rukama. Napokon je ustao, otišao do smokve i pao na koljena. Plakao je izvikujući riječi Psalma 13: “Ta dokle, Jahve?” Tada je čuo glas. Nešto nalik na dječju pjesmicu: “Tolle, lege, tolle, lege! – Uzmi, čitaj, uzmi, čitaj!” Kad je to čuo, nije pomislio na etiopskog eunuha koji je uzeo i pročitao svitak *Proroka Izaije* (Dj 8, 26–40), već na jednog slavnog kršćanina iz Afrike – Antuna Pustinjaka, koji je u trenutku krize također uzeo Bibliju i pročitao: “Idi, prodaj što imaš i podaj siromasima [...] A onda dođi i idi za mnom” (Mt 19, 21).

Nakon što je uzeo Bibliju i otvorio ju, Augustinu je pogled pao na *Poslanicu Rimljanima* 13, 13–14: “Kao po danu pristojno hodimo, ne u pijankama i pijančevanjima, ne u prilježnostima i razvratnostima, ne u svađi i ljubomori, nego zajednite se Gospodinom Isusom Kristom i, u brizi za tijelo, ne pogodujte požudama.” Što se kasnije događalo, manje-više poznato je. No gotovo je nezapaženo da Augustin svoj život nije jednostavno “stavio u tekst” (*Ispovijesti*), već da je “tekst” (Biblija) nekako opisao njegov život. Naime, *Ispovijesti* su isprepletene nizom biblijskih citata. Time Augustin nije imao namjeru razotkrivanja fikcionalnosti vlastite priče, dekonstrukcijskog samopredočavanja – nije *graphé* jednostavno stavio u *bios*. Biblija za njega nije bila puko tkivo znakova, već Božja Riječ. Drugim riječima, autobiografsko *ja* (to *ja* u zapadnoj je kulturi gotovo nerazmršivo povezano s pojmovima kao što su sopstvo, samosvijest, osoba, individua, duh, duša, um, razum, hipostaza, supstancija, subjekt, tijelo, pa je nerijetko potrebna minuciozna arheologija – kakvu je, primjerice, sačinio Alain de Libera – da bismo uopće

znali o čemu govorimo kada govorimo o *ja*) za Augustina nije bilo puka iluzija, opcionalni opis, stjecište konfliktnih nadindividualnih silnica, epifenomen – već svojevrsni izvor spoznajnih i djelatnih procesa koji je zadobio svoj identitet u odnosu na *Ti*: Riječ-Tijelo.

Da bi učinio korak prema Drugome, Augustin je prvo koraknuo – tako piše – prema sebi samome. I upravo tu, u samome sebi, spoznao je da su spoznavatelj i spoznato jedno. Stoga neki smatraju da je Augustin daleki preteča Descartesa, da je izumitelj argumenta koji poznajemo kao *cogito* jer je prvi činio perspektivu prvog lica temeljnom u našoj potrazi za istinom. Ali – Augustin nije zastao na svojevrsnoj samospoznaji. Učinio je i drugi korak. Nakon njega je došao do najvažnije spoznaje: Bog se nalazi “iznad” nas, On je sasvim Drugi. Kada se samorefleksivnost zatvori u samu sebe i ne dolazi do Boga, bio je uvjeren, dolazi do egolatrije. Augustinovo *ja*, iako je izvor spoznajnih i djelatnih procesa, nije dakle ni kartezijski *res cogitans*, ni Lockeov *forensic term*, ni Kantov *Ichheit*, ni Freudov *ego*. Augustin, da tako kažem, ne objektivizira sama sebe. Da nas upravo takva objektivizacija dovodi u opasnost egolatrije – *ja* kao stvar pored drugih stvari – jasno je. Augustinovo *ja* je, nadam se da ne griješim, nešto poput Ricœurova *soi-même comme un autre* (ja sâm kao drugi). S tim da Drugi nije puki tekst, već Riječ-Tijelo.

Motrenje sama sebe očima biografa u Augustina je zapravo motrenje iz Drugoga: Riječi-Tijela. Za razliku od *auto-biografije* tipa *Roland Barthes par Roland Barthes* (1975), u *Ispovijestima* je riječ o autobiografiji tipa *Biblija o Augustinu*. Znači li to da je Augustin podčinjen? Da i ne! On se podčinio Riječi-Tijelu koje je kenotičko, koje se “samoisprašnjava” (Fil 2, 7). Tako je Augustin zapravo zadobio slobodu. On je postao slobodan jer je odlučio biti sužanj kenotičke Riječi – Riječi onoga koji se Mojsiju objavio kao *ehjé ašer ehjé* (što su biblijski pisci zapisali svetim tetragramom JHVH); Boga Abrahama, Izaka i Jakova. Više nego o bilo kakvu diskontinuitetu autorova *ja* i njegove *auto-biografije*, o subjektu uhvaćenom u mreže izvanjskosti, o obezličavanju, o podvajanju povijesnog i pisanog subjekta, o *ja* koje nije ništa drugo doli slučaj govorenja *ja*, prazna izvanjskost samog izricanja koje ga određuje, riječ je o nekovrskoj perihorezi – dubokom međuprožimanju autorskog *ja* i Riječi-Tijela.

I ja, potpisnik ovih redaka, koji u svojim zrelim godinama još nisam siguran tko sam, doživio sam u svojoj mladosti, u što sam siguran, nešto slično kao i Augustin. Nisam, doduše, čuo dječji glas “uzmi, čitaj – uzmi, čitaj”, ali sam “čuo” nekakav glas (ne znam je li “unutrašnji” ili “vanjski”) – za koji sam uvjeren da nije moj. Bio je to glas koji ne samo da me pozvao da čitam nego je u meni ujedno rodio snažnu želju za čitanjem. Bila je to nekakva performativna riječ. No poziv na čitanje nije bio poziv na čitanje kakve god knjige, ni na čitanje kanoniziranih književnih djela – već na čitanje Knjige (Biblije) koju je zdušno čitao Augustin. Tu sam Knjigu počeo “gutati” (usp. Jer 15, 16: “Kad mi dođoše riječi tvoje, ja sam ih gutao”). Ujedno sam počeo intenzivno čitati i *secular scripture* (N. Frye), u kojoj sam pronašao “sjemenke Riječi” (*logoi spermatikoi*). Štoviše, počeo sam studirati književnost. Bibliju pak nikad nisam ispuštao iz ruke. I tako do dana današnjeg.

Ona je moje svakodnevno štivo kojim pokušavam sam sebi odgovoriti na pitanje tko sam jer upravo u njoj kao nigdje drugdje čitam da jesam.

* * *

Kao nastavnik – nešto slično onome što je Northrop Frye opisao u uvodu svoje prve knjige o Bibliji i književnosti (*The Great Code*, 1982) – uvidio sam da studenti književnosti nemaju gotovo nikakvo znanje o Bibliji. Stoga sam, daleko od toga da vlastito iskustvo nametnem kao mjerodavno, odlučio ponuditi jedan kolegij o Bibliji na preddiplomskom studiju. Ubrzo sam jedan takav kolegij ponudio i na diplomskom te na poslijediplomskom studiju *Književnost i kulturni identitet* na svojem matičnom Filozofskom fakultetu u Osijeku. Pritom mi je cilj bio da studente opskrblim dovoljnim brojem podataka o Bibliji da bi bili sposobni uvidjeti njezin utjecaj na književnu kulturu, napose domaću. No time nisam bio zadovoljan. Sve mi je jasnije postajalo da utjecaj Biblije nije samo u tome da je zapadnoj književnoj kulturi nudila iznimno obilan repertoar priča i motiva, već i da je ona iznimno književno štivo. I ne samo to! Ona je utjecala i na samo shvaćanje književnosti, na svojevrсну dehelenizaciju znanosti o književnosti – ako takvo što (znanost o književnosti) još uopće postoji. Konačno, došao sam do uvjerenja (koje zasigurno proizlazi iz vlastita iskustva, ali i iz tradicije) da ona – Biblija – zapravo na neki način može “spasiti” samu književnost koja se počela rastakati. A da je književnost važna, da je treba sačuvati od rastakanja, postalo mi je jasno nakon što sam shvatio da je Riječ Božja i književnost, da nam upravo književnost “daje misliti” (P. Ricœur), da je književnost “nosivi temelj povijesti” (M. Heidegger), da ona na neki način omogućava jezik, da je upravo ona svojevrсна *lingua adamica*. O tome kako Biblija može “spasiti” književnost u konačnici je riječ u ovoj knjizi. “Ali” – da se poslužim riječima još jednog sveca, ljubitelja Riječi, Anzelma – “jao meni nevoljniku, jednome od svih nevoljnih sinova Eve koji su se udaljili od Boga! Što sam započeo, a što dovršio? Čemu sam stremio, a kamo dospio?”

U Osijeku, prosinca 2023.
K. Š.

UVOD

Tvrdnja, koju tako često čujemo, da je Biblija izvršila snažniji utjecaj na zapadnu književnu kulturu od bilo koje druge knjige – truizam je. Kakav je taj utjecaj, uglavnom je nepoznato. Poznato je da je od romantizma naovamo utjecaj Biblije jenjavao. Štoviše, u dvadesetom stoljeću gotovo da ga nije ni bilo. Ilustrativan je primjer Simone Weil. Za nju je, naime, René Girard ustvrdio je da iznimno pronicljivo analizirala grčke tragedije, dok se istodobno bojala Biblije jer su svi njezini učitelji bili helenizirani humanisti koji su u nju naprosto utisnuli stah od “svetog” teksta. Taj strah, ističe Girard, osnovna je karakteristika svih modernih humanista i antihumanista, uz, dakako, rijetke iznimke. Ali – čini se sasvim neočekivano – Biblija je ponovno postala važna knjiga. Ona zaokuplja pažnju mnogih književnih povjesničara i kritičara. Čak je na mnogim sveučilištima postala i važna knjiga u studiju književnosti. Northrop Frye, jedan od književnih kritičara koji su joj posvetili značajnu pažnju (napisao je tri knjige o Bibliji i književnosti), na kraju svoje prve knjige o Bibliji (*The Great Code*, 1982) donio je jednu staroenglesku zagonetku koja glasi ovako:

Neprijatelj me lišio života, oduzeo mi snagu, natopio me vodom, zatim me ponovno uzeo i stavio na sunce, gdje sam ubrzo izgubila svu svoju kosu.

Odgovor na zagonetku jest: “Knjiga!” Naime, zagonetkom se opisuje postupak pripreme papirusnog svitka, koji je od četvrtog stoljeća poslije Krista zamijenio pergamentni kodeks. Budući da su helenistički Židovi za imenovanje svojih svetih spisa (*Septuaginta*, grčki prijevod *Tanaka*), a kasnije i kršćani za imenovanje svojih svetih spisa upotrebljavali grčku riječ βιβλίον – knjiga (pl. τὰ βιβλία), mogući je odgovor i Biblija. Tim više što se u zagonetki krije aluzija i na jedan biblijski tekst: Suci 16, 4–31. Riječ je o poznatoj priči o Samsonu i Delili. Sam-

son, jak kao gorostas, zadavao je muku Filistejcima – postavljao im je zagonetke, otimao odjeću, palio njihovu ljetinu. U pokušaju da doznaju u čemu se krije Samsonova snaga, Filistejci su se poslužili ženom – Delilom. Nakon više pokušaja ona je doznala da se njegova snaga krije u kosi – jer je bio Nazirej (posvećen Jahvi), za što je znak neošišana kosa. Nakon što je doznala tajnu Samsonove snage, uspavala ga je, dala ošišati te je dozvala Filistejce. Oni su ga uhvatili, oslijepili, okovali i prisilili da okreće mlinski kamen. No s vremenom mu je kosa narasla, snaga se vratila. Osvrnuvši se na spomenutu biblijsku priču, Frye je istaknuo da je ljudska reakcija na velike kulturne tekovine kao što je Biblija (koja je za Johna Milтона manifest ljudske slobode) identična onomu što su Filistejci učinili Samsonu: onemoća se i upregne u žrvanj da bi se samljeli svi njezini nasrtaji. Ali, kao i Samsonova kosa, velika kulturna postignuća ponovno zadobivaju snagu čak i u tamničkim okovima. Frye je, na Miltonovu tragu, smatrao da Biblija svojom kerigmatskom retorikom može “sравniti sa zemljom strukture anksioznosti koje smo izgradili oko društvenih i religijskih institucija” (Frye 1982: 232). Doduše, ne spominje da je Samson – nakon što mu je kosa narasla, a snaga se vratila – srušio hramsko zdanje u kojemu su Filistejci prinosili žrtvu svome bogu Dagonu i tako pogubio mnoštvo knezova i naroda. Kako bilo da bilo, jedno je jasno – Biblija je ponovno postala važna knjiga u studiju književnosti. Što to znači, zasad je još uvijek zagonetno.

* * *

Thomas Stearns Eliot ustvrdio je da ga hvata bijes kada čuje da ljudi od pera padaju u zanos nad Biblijom “kao književnošću”, nad Biblijom kao “najplemenitijim spomenikom engleske proze”. Naime, oni koje se dive Bibliji “kao književnosti” zapravo se dive Bibliji kao spomeniku nad grobom kršćanstva. Književna djela koja su beznačajna u povijesnom, znanstvenom ili filozofskom vidu, smatrao je Eliot, od vrlo su male književne vrijednosti. Biblija *nije* vršila *književni* utjecaj na književnu kulturu zato što se smatrala književnim djelom, nego zato što su je smatrali objavom, Riječju Gospodnjom. Stoga činjenica da ljudi od pera sada o njoj raspravljaju kao o književnom djelu vjerojatno navješćuje *kraj* njezina književnog utjecaja (Eliot 2009: 327–328). Gotovo isto tvrdio je Clive Staples Lewis (Lewis 1963: 32), koji je nekoliko desetljeća prije negoli je to postalo svojevrsnim pokretom Bibliju čitao kao književnost. Patristički pisci, obrazovani u klasičnoj grčkoj i rimskoj književnoj kulturi, primjerice, Jeronim i Augustin, pri susretu s Biblijom bili su zgroženi njezinim stilom. Biblija se pri usporedbi s Ciceronom doimala vrlo skromnom. Jedva se činila književnošću jer nije odgovarala antičkoj grčko-rimskoj književno-retoričkoj kulturi i njezinu književnom ukusu. Ipak, ono što je patriste, kasnije medievalne i humanističke pisce vezivalo uz nju bilo je uvjerenje da se u njoj nalazi “istina”, da je ona božanska objava. Stoga je Biblija bila školska knjiga *par excellence*, a studij Biblije usko vezan uz povijest obrazovnih institucija.

Iako su već patristi, naročito Augustin, u Bibliji počeli otkrivati “uzvišenost” njezina vlastita stila, tek se s pojavom romantizma počelo snažnije gledati na Bi-

bliju onkraj grčko-rimske klasike. Započeo je proces dehelenizacije “književne teorije”, uspostavljanja svojevrzne veze između Biblije i “znanosti o književnosti”. Robert Lowth i Johann Gottfried Herder, primjerice, počeli su čitati Bibliju tražeći u njoj maštovitost i emocionalnost književnog izraza, izvorni hebrejski genij, duh hebrejskog pjesništva (*Vom Geist der ebraïschen Poesie*), a Richard Green Moulton, sin wesleyanskog metodističkog ministra, odmaknuo se od proučavanja stila i inaugurirao stanoviti strukturalistički pristup. Ali – od tada sve se manje držalo da se u Bibliji nalazi “istina”, da je ona Riječ Gospodnja. Tako je Biblija sve više postajala knjiga kao i svaka druga. Matthew Arnold, Lowthov nasljednik na oksfordskoj književnoj katedri, nastojeći sačuvati javnost Biblije (njezinu prisutnost u školskoj lektiri), u optjecaj je uveo izraz “Biblija kao književnost” – što je postalo oznaka dvadesetostoljetnog pokreta, posebice u anglosaksonskom akademskom miljeu. Taj je pokret na Bibliju počeo gledati kao na golem korpus narativnih tehnika, retoričkih tropa i figura, pjesničkih invencija koje treba podvrgnuti preciznijoj analizi. Osim naratoloških i retoričkih studija, u pogon su stavljani i drugi književnoteorijski modeli, ponajviše nova kritika, strukturalizam i ruski formalizam. Sve je to dovelo do minucioznih analiza, ponajprije biblijske proze. Pristom su se istaknuli – da navedem najznačajnije, one o kojima je riječ i u ovoj knjizi – Robert Alter, Adele Berlin, Meir Sternberg, Jan Fokkelman, Gabriel Josipovici i dr. Biblija se odjednom pokazala kao iznimno uspješna književna tvorevina – ali uvjerenje da je ujedno i Riječ uvelike je iščeznulo, barem u akademskom svijetu.

Kad su se pri čitanju Biblije počeli primjenjivati poststrukturalistički i psihoanalitički pristup, *reader-response criticism*, ideološke i feminističke/ženske kritike, semiotika, pojavila se *The Postmodern Bible* (1995). Svjetlo dana ugledala su “čitanja” Biblije Jacquesa Derridaa, Rolanda Barthesa, Umberta Eca, Julije Kristeve, Jacquesa Lacana, Terryja Eagletona i dr. Usuprot njih čitanje Biblije primjenom (fenomenološke) hermeneutike, koju je sâm razvio, ponudio je Paul Ricœur. On je u više navrata tumačio i starozavjetne i novozavjetne tekstove, pri čemu su, uz *La symbolique du mal* (1960) i studiju *Biblical Hermeneutics* (1975), najznačajnije kolekcije: *Essays on Biblical Interpretation* (1980) i *Figuring the Sacred* (1995). Biblija je tako ponovno postala neizbježna lektira. Dakako, ne i školska knjiga *par excellence* jer se manje-više od “istine” okrenulo k “jeziku”, odnosno samoj književnosti. Štoviše, književnost je postala svojevrсна objava – *secular scripture* (N. Frye). Harold Bloom, oštar protivnik “parižana”, ponudio je novi kanon – popis dvadeset i šest književnika (što je, mislim, namjerno “oponašanje” novozavjetnog kanona, koji Bloom naziva “Zakašnjeli zavjet”, sačinjenog od gotovo isto toliko tekstova). Epicentar tog kanona je William Shakespeare. U njemu nema Biblije ili neke biblijske knjige. Međutim, jedan sloj Biblije, točnije *Tore* – prema povijesnokritičkim analizama riječ je o najstarijem sloju koji se naziva jahvistička redakcija (jer se u tom sloju Boga Abrahama, Izaka i Jakova naziva JHVH – Jahve) – Bloom smatra ishodištem ishodištâ (Shakespearea) zapadnog književnog kanona. Njega je, tvrdi Bloom, napisala žena, moguće Bat Šeba – koju Bloom naziva Jahvistkinja. Njezine su kolege Homer, Dante, Chaucer, Cervantes, Milton, Tolstoj, Proust i još nekoliko njih. Dakako, najbliži joj je Shakespeare jer

je Jahvistkinja dramski ironičar, zainteresiran za priču i likove, a ne historiograf ili teolog. Jahvistkinjin Jahve (JHVH) šekspirijanski je i frojdistički lik – ističe Bloom. Književnost je tako postala svjetovna Biblija. Štoviše, ne samo da je zauzela mjesto religije i filozofije nego, barem iz pragmatičke vizure Richarda Rortyja, i same znanosti. Ne čudi stoga da su književni kritičari preuzeli ulogu teologa i filozofa, pa i znanstvenika. Razvila se i jedna nova vrsta pisanja koja nije ni prosudba vrijednosti književnih sastavaka, ni povijest ideja, ni filozofija morala, ni epistemologija, ni analiza društvenih gibanja, već sve to zajedno. Riječ je o *teoriji*.

* * *

Eliot je, čini se, bio u pravu. Ali istodobno se čini i da nije bio u pravu. Zato što je za mnoge prestala biti Riječ Gospodnja, Biblija je postala spomenik ne toliko nad grobom kršćanstva, jer kršćani i dalje vjeruju da je ona Riječ Božja, koliko nad grobom same književnosti. Ono što se rastočilo upravo je književnost – ona je ostala “bez imena”. Ne stoga što je poput JHVH – čije je ime otajstveno – već zato što je postala lažnom božicom, stvoriteljicom i spasiteljicom. Nakon što je suvremena kultura podigla “oltar Književnosti” (R. Rorty), odnosno “pisanju” (R. Barthes), počelo se događati ono što se događa idolima, lažnim božanstvima – raspadaju se, postaju neprepoznatljivi, nestaju. Držim da književnost može “spasiti” (a da je treba “spasiti”, mislim da je nedvojbeno jer je ona *lingua adamica* – pritom ne mislim da je adamički jezik onaj kojim se izražavala prava bit stvari niti, što je tvrdio Bloom, da je u početku bio trop, nego da je književnost svojom dvostrukom referencijom najsvojstveniji jezik Adamovih potomaka, “sužanja” i “slobodnjaka”, “zaljubljenika”) upravo Biblija ako se ponovno uvidi da je ona književnost – *ali i nešto više*. I to stoga što književnost od propasti čuva upravo to “više” – Otajstvo (ili možda smjerodavnije Otajstveno Tijelo). Otajstvo, odnosno Tijelo daje smisao “umjetnosti riječi”, njezinu “višku značenja”. Tako Biblija ponovno može izvršiti presudan utjecaj na zapadnu književnu kulturu, samo ne kao repertoar književnih motiva ili kao izvrsno književno štivo, pa čak ni, što je istaknuo Gabriel Josipovici, kao smisljeno pripovijedanje o onom što je smisljeno; ni, što je mislio Paul Ricœur, kao zbirka tekstova koji imaju stanovitu epifanijsku moć; ni, što je mislio René Girard, kao knjiga koja razobličava mehanizam *victime l’unanimité* kao lažan i naznačuje izlaz iz nasilja koje mitska svijest, pa i filozofijska tradicija (heraklitovski logos) podržava jer je na njemu zapravo zasnovana – nego kao Riječ Gospodnja. Pritom ponajprije mislim (kao i biblijski pisci te brojni stariji i nešto manje brojni suvremeni bibličari) da je njezin glavni lik Elohim-JHVH ujedno i njezin autor, da je biblijski *logos* Tijelo, da nas ona upućuje na jedno prevideno odnošenje “iskaza” i “stvari” – perihoretičko, pa čak, ako “iskaz” shvatimo kao biće, možemo reći i transsupstancirajuće odnošenje (što je različito od gnostičke “radikalne metafore”, N. Frye), da je oblikovanje njezina kanona drugačije od oblikovanja književnog kanona. Dakle, kao što je Bloom (i u nekoj mjeri Girard i Ricœur) usuprot poststrukturalističkih tendencija istaknuo važnost kanona kao nečega što ponajprije pripada književnom polju i autora kao svojevrsnog genija, stvaralačku instancu, tako sam i ja pri pokušaju da natuknem kako je Biblija knji-